

BALÁZS GÉZA¹

A magyar nyelv az MTA körül

The Hungarian Language around the Hungarian Academy of Sciences

Absztrakt

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) megalakulásakor kiemelt cél volt a magyar nyelv fejlesztése. Az Akadémia kétszáz éves történetében ez a cél egyre halványul, s ez mára oda vezetett, hogy az Akadémiának (és Magyarországnak) nincs nyelvi cselekvési programja (nyelvstratégiája). Az Akadémiának a fő céltól való elfordulása már az alapítónak, Széchenyi Istvánnak is feltűnt. A tanulmány bemutatja az Akadémia létrehozásához vezető folyamatokat, a 19. századi magyar nyelvi szótárprogramot, az Akadémia szerepét a magyar helyesírás megalapozásában és gondozásában, az akadémiai nyelvművelő folyóiratok szerepét (*Magyar Nyelvőr*, *Magyarosan*), az 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő tevékenységét, valamint az 1990-es rendszerváltozás után a nyelvművelés teljes kiszorulását az Akadémiáról.

Kulcsszavak: Széchenyi István, nyelvművelés, helyesírás, Magyar Nyelvőr, Magyarosan, Nyelvtudományi Intézet, nyelvstratégia, nyelvi cselekvési program

Abstract

At the time of the founding of the Hungarian Academy of Sciences (MTA), the development of the Hungarian language was a priority goal. Over the 200-year history of the Academy, this goal has gradually faded, and today this has led to the situation where the Academy (and Hungary) has no language action program (language strategy). The Academy's turning away from its main goal had already been noted by its founder, István Széchenyi. The study presents the processes that led to the creation of the Academy, the 19th-century Hungarian dictionary program, the Academy's role in establishing and maintaining Hungarian orthography, the role of the Academy's language-cultivation journals (*Magyar Nyelvőr*, *Magyarosan*), the language-cultivation activities of the Institute for Linguistics founded in

¹ Egyetemi tanár, a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE) Doktori Iskolájának vezetője.

1949, and the complete displacement of language cultivation from the Academy after the political transition in 1990.

Keywords: István Széchenyi, language cultivation, orthography, Magyar Nyelvőr, Magyarorszag, Institute for Linguistics, language strategy, language action program

Mottó:

A Magyar Tudományos Akadémiának – amelyet más történelmi időkben, de a magyar nyelv ápolására alapítottak – évtizedek óta nincs nyelvműveléssel foglalkozó akadémikusa. Az Akadémia választási rendszeréből következően nyelvművelő akadémikus többé már nem is lehet... És ebből világosan kitűnik, hogy a nyelvművelésnek nincs helye a Magyar Tudományos Akadémián. Holott a Magyar Tudományos Akadémiáról hozott, máig érvényes törvény így kezdődik: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre”.^{2, 3}

A formálódó gondolattól a megszülető valóságig

Az Akadémia létrejötte, működése és jelene összekapcsolódik a magyar nyelvvel. Bár az egyes történelmi korszakokban a magyar nyelv ügye különböző törekvéseket, eszméket szolgált, annyi talán mindig közös volt, hogy „a nyelv a lét háza”,⁴ esetünkben a magyar nép, a magyar nemzet otthona, melynek milyensége meghatározza életünk minőségét.

Általában elfeledkeznek arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: Akadémia) gondolata már jóval Széchenyi István fellépése előtt megszületett, közszájon forgott, részletekben is megfogalmazódott (Bél Mátyáshoz kötik az első fölvetést), és már akkor is a magyar nyelv volt a központi kérdése. Külön érdekesség, hogy a 18.

² A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény. Forrás: A köztestület tagjai. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1996, 1. Friss ellenőrzés: A jogszabály mai napon (2025. 08. 05.) hatályos állapota. Forrás: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99400040.tv#>

³ Részletek Balázs Géza „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért* című könyvéből. Balázs 2005, 15.

⁴ Heidegger: „Die Sprache ist das Haus des Seins”.

század második felében megfogalmazott gondolatok, amelyek az Akadémia létrehozásához hozzájárultak, nagyrészt ma is időszerűek.

A Sárospatakon tanult, Itáliát megjárt, Bécsben katonáskodott (testőrködött), majd tiszántúli birtokára visszavonult, bihari remetének nevezett Bessenyei György még Bécsben, 1778-ben a magyar nyelvre utalva kezdi *Magyarság* című esszéjét (röpiratát):

„Valljuk meg, hogy nagyon megszűkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásába oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik”.⁵

Világosan látta, hogy a nyelvek között fejlődésbeli (ma úgy mondanánk: kulturális) különbség van: „Egy nyelv sem származott a földgolyóbisán tökéletes erőbe; de azért mégis sok van már erős és mély közöttök.”⁶ A *Magyarságban* 18-szor fordul elő a (köz)boldogság szó; akárcsak Széchenyinél, mert a nyelv(használat) nem öncél, hanem a nép boldogulásának eszköze. Bessenyei 1781-ben az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című esszéjében (röpiratában) lefekteti egy Magyar Társaság (Akadémia) alapjait. Példaként a francia tudósok által 1629-ben javasolt, majd pedig 1635-ben megalapított, és azután eredményesen működő párizsi Akadémiára utal: „ez a Társaság legegyszerűbben ugyan a magyar nyelvnek, de következésképpen a tudományoknak előmenetelére is célozna és nem csak példát kellene neki az egész hazának mutatni, hanem a nemzetnek beszédben és írásban való tehetségét is mintegy kézenfogva vezérelni és kormányozni”.⁷ Az esszé teljes akadémiai programot ad: rendtartás, személyek megválasztása (az ország minden részéből, minden „dialektus” legyen képviselve), programja és a munkák haszna. A nyelvből indul ki: a nyelvvel együtt a tudomány emelése, az ország tudósainak összefogása, lexikon, grammatika, magyar könyvek recenziója (ajánlása), a könyvekben lévő hibák felfedezése, a könyvnyomtatóknak kötelessége legyen három vagy négy példányt

⁵ Bessenyei 1778, 9.

⁶ Uo.

⁷ Bessenyei 1781, 33.

a társaságnak beszolgáltatni, pályázatokkal ösztönözni tudós munkákat. A haszna pedig túlmutat a nyelven: a nyelvvel együtt a tudomány az ország minden rendű lakosára kiterjed, merthogy a „szegénység és a tudatlanság egy húron pendül”; felébred az „industria”; felbukkannának a valódi tehetségek, ezzel „sok haszontalan kenyérevőtől megmentené a hazát”; a törvényhozás (törvénykezés) magyarnyelvűsége (ki nem mondva: a magyar nyelv hivatalossá tétele); magyar nyelvű (akár üzleti) könyvkiadás, könyvkereskedés.

A korszakban szinte mindenhol alakulnak nyelvművelő társaságok. Országos akadémia céljából Bessenyei György 1779-ben barátaival megalapította a pesti Hazafiúi Magyar Társaságot, munkáját Révai Miklós folytatta, és részletes programot és névsort is összeállított. További inkább önképzőköri nyelvi-irodalmi társaságok is alakultak: 1791-ben a Pesti Magyar Társaság, 1787-ben Kassán, 1789-ben Komáromban jött létre Tudós Társaság. 1793-ban Aranka György megalapította az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot. 1790-ben Sopronban jött létre az Evangélikus Liceumi Magyar Társaság.⁸

Ennek az eszmeiségnek a jegyében folyik a Kazinczy vezette nyelvújítás; Kazinczy naplójában rögzíti az első akadémiai kör alaprajzát. „A nyelvművelő intézménynek szánt Tudós Társaság eszméje tehát a felvilágosodás korszakában született meg, és ez az elsősorban a nyelvre s ebből kifolyólag az irodalomra, a történelemre kiterjeszkedő elképzelés valóban felvilágosodási jellegű is.”⁹ Így érkezünk el az 1825-ös országgyűléshez, Felsőbüki Nagy Pál és Széchenyi István személyéhez.

Felsőbüki Nagy Pál egyik beszédében kimondja: „a nemzeti nyelv divatba hozattassék és légyen kenyérnyelv; az iskolákban...”, mert „nem lesz Magyarország soha többé Magyarország, ha lakosai más nyelvet beszélnek”.¹⁰ Már 1822-ben egyeztetett Wesselényi Miklóssal és Széchenyi Istvánnal egy nyelvművelő intézet ügyében. És felszólal 1825. november 3-án a pozsonyi országgyűlésen. A pozsonyi országgyűlés adott alkalmat Széchenyinek a nagy bejelentésre.¹¹

⁸ Pintér é. n.

⁹ Sőtér 1975, 12.

¹⁰ Melkovics 2013, 74, 77.

¹¹ Uo. 82–83.

„Nekem itt szavam nincs, az országnak nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok, és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtse, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá... Nem azért teszem ezt, hogy vivátokat kapjak érte, nem is azért, hogy másokat hasonló tettere tüzeljek. Ezt nem mindenki teheti úgy, mint én. Én nőtlen ember és katona vagyok.”¹²

Széchenyi nyelvről alkotott felfogását a *Hitel*ben is megfogalmazta, ez Bessenyeihez hasonlóan több, mint nyelvi program, egyenesen magyarság-, sőt boldogságprogram:

„Az egészséges nemzetiségnek pedig egy fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él, bármi sínylődve is sokszor – mint erről számos példa –, de ha egyszer elnémul, akkor csak gyászfűzt terem a hon, mely a voltakéért szomorúan eregeti földre csüggeteg lombjait.”¹³

A Magyar Tudós Társaság (1840-től: Magyar Tudományos Akadémia) a magyar nyelv spontán módon már több helyen elindult kiművelését tűzte ki fő célul, ezt is leginkább szótárak készítésével kívánta megvalósítani. Az induló nyelvi programban szaknyelvi szótárak (műszótárak), nyelvtan, helyesírási szabályzat, valamint a magyar nyelv teljes szótára szerepelt. Már az első munkákat viták kísérték. „A Széchenyi sürgette nyelvmívelői feladatok mihamar vitásakká válnak.”¹⁴ Széchenyi is csalódott. Az Akadémia 1842. évi közgyűlésén hosszú (kötetben is megjelent) beszédében bírálta, és az eredeti nemzeti célokhoz kívánta visszavezetni az Akadémiát. Idézi az intézményről kialakult egyik véleményét:

„Mit ér s mit használhat oly intézet – így okoskodának megint ezek –, mely négy fal közt, és ekképp a világtul és közélettül elszigetelve, jobbadán csak szókat gyárt, mondatokat simít, beszéd-

¹² Forrás: <https://m.mult-kor.hu/jozzagomnak-egy-evi-jvedelmet-felaldozom-rea-igy-tete-meg-hires-felajanlasat-szechenyi-20201103>

¹³ Széchenyi 2016, 222.

¹⁴ Sőtér 1975, 13.

köröket illeszt; mert bármily tökélyre vigye is a nyelvet, nemzeti-ségünk biztosítására és feldicsőítésére bizony vajmi kis haszonnal járuland mégis, minthogy mindaddig, míg nyelvünk nem terjed, s a palotáktul kezdve, a lakosok minden árnyéklatin és színezetin keresztül általjánossá nem válik, mindaddig segítve rajtunk bizony nem lesz; nyelvterjesztő tanodákat kellett volna tehát inkább állítani, mint filológiai tudós társaságot alkotni, tanítókat képezni inkább, kik elszélesztve a hon külön ajkú népségei közt a magyar nyelvet terjeszték vala, mintsem oly intézetet szerkeszteni, mely egyedül tudósokat egyesít, s egyedül szógyártókat nyugpénzel.”¹⁵

Széchenyi többet várt el az Akadémiától, a tudósoktól. Azt, amiről egész írott és a gyakorlatban is megvalósított életműve szólt: a nemzet tevékeny szolgálatát. Ma azt mondanánk: hasznos tevékenységet, a tudomány (tudás) alkalmazását, társadalmi kötelezettségvállalást, a „nép” (a társadalom) művelését (hozzáértve: nyelvművelés által a nemzet művelését). A nyelvből következő magyarságprogramra való felhívással zárja beszédét:

„A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi. [...] járuljunk ahhoz, hogy Magyarország ne csak külsőleg és ámitólag jószínűnek, megalégültnek, gazdagnak, fényesnek lássék; ámde mindig növekedve s hosszú időkre terjedve belsőképp is, valódilag jó egészségű, boldog, dicső és hatalmas legyen!”¹⁶

Azonban nem változott semmi. A nyelvi ügyekben a nézeteltérések, pozícióharcok továbbra is jellemezték az Akadémiát. Szinte nincs korszak, amikor a táborokra szakadt nyelvészek nem próbálnák meg kiszorítani a másik tábort – jórészt sikerrel, fenntartva az örökös háborúságot. Pedig már Bessenyei György is figyelmeztetett: „a vallásbeli

¹⁵ Széchenyi 1842.

¹⁶ Uo.

különbséget félre kellene tenni”;¹⁷ az alapítónak, Széchenyinek pedig egész programja, intelmei arra vonatkoznak, hogy széles nemzeti elkötelezettségre („hitelre, hitre”, értsd: bizalomra) és gyakorlatiasságra (hasznosságra) kell törekedni. Az Akadémiát kétszáz éve jellemzi a „turáni átoknak” is mondható kiszorítósdí. Ez részben az erőpozícióba került csoport maga által kizárólagosnak vélt tudományos álláspontján alapszik, részben ideológiai, megélhetési kérdésekre és emberi hibákra vezethető vissza. Mindazonáltal az Akadémiához köthető nyelvművelés a legutóbbi időszakig – különböző mértékben – megmaradt, csak az 1990-es rendszerváltozást követően csökkent minimumra, s mára gyakorlatilag elapadt, eltűnt.

Szótárprogram, az első teljes magyar szótár hányattatása

Az első szótárak szaknyelvi szótárak: *Mathematikai műszótár* (1834), *Philosophiai műszótár* (1834), *Törvénytudományi műszótár* (1843). De az is tény, hogy az akadémiai szótárak mellett magánkezdeményezésből számos más szaknyelvi szótár is megjelent: mezőgazdasági, vadászati, törvénytudományi, jogtudományi, kereskedői, bányászati stb.; ezért ezt a korszakot Fábíán Pál¹⁸ a magyar szótárírás virágkorának nevezte. 1846-ban megjelent az első akadémiai nyelvtan: *A magyar nyelv rendszere*. A szótárprogram része volt *A magyar nyelv szótárának* (ún. nagyszótárának, első teljes szótárának) a megírása is. Ezzel a feladattal Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost bízták meg. Czuczor–Fogarasi-szótár (hatkötetes *A magyar nyelv szótára*, rövidítése CzF.) 1862 és 1874 között látott napvilágot. Az Akadémia megalakulásakor tervezett értelmező szótár harminc év alatt készült el. Czuczor Gergely bencés szerzetes, teológus, tanár 1848-ban csaknem mártírja lett a szótárnak, mert nem menekült el a császári csapatok elől Pestről, nem érte meg a teljes sorozat megjelenését, mert 1866-ban meghalt. Czuczor és Fogarasi korszakos munkáját már a szerkesztés-írás folyamatában is heves akadémiai támadások érték. A magyar nyelv szótárának elvi alapjait és munkamódszerét

¹⁷ Bessenyei 1781.

¹⁸ 1984, 45.

(az ún. hang- vagy nyelvmetafizikai irányzatot, az ebből fakadó gyökelméletet, az ún. „belhasonlítást”, valamint a nem csak rokon nyelveket figyelembe vevő szótörténeti vizsgáladást) Hunfalvy Pál már 1851-ben megtámadta, „naivnak” ítélte. Módszerüket Hunfalvy „szódrincselésnek” (szavak darálása, szeletelése) tartotta, és kifogásolta, hogy nem a finnugor elmélet alapján rokonítanak. Szarvas Gábor eleinte csak varázslóknak, csodatevőknek, később örülteknek titulálta a szerzőket. Megkérdőjelezte tudásukat, s végső soron elmebetegnek nevezte őket: „Tudományt keresni egy olyan műben, a melynek lapjai, a mint alkalmunk volt meggyőződni róla, lépten-nyomon az ép, egészséges érzékek hiányáról, a helyes, józan gondolkodás fogyatékról tanúskodnak, előre láthatólag hiába való, kárba veszett fáradság volna.” Szerzői nem nevezhetők „tudósoknak”, képtelenségeket írtak. Aki ezt a szótárt készítette, „enyhén ítélve azt kell mondanunk, hogy beszámíthatatlan állapotban írta le szavait”. Így ítélkezett az ennél azért nagyobb tiszteletet érdemlő Szarvas Gábor akadémikus. A méltatlan támadások miatt a 19. század közepi Czuczor–Fogarasi-féle nyelvtudományi hagyomány megszakadt, s a magyar nyelvtudomány egészen más irányt vett. Ennek következménye a száraz, mert a magyar nyelv sajátos és fontos jelenségeire nem ügyelő nyelvtan(oktatás), a magyar szavak történeti vizsgálatának szűkre szabottsága, végső soron kultúránk, identitásunk legfontosabb jellemzőjének, a magyar nyelvnek nem kellő kutatása, ismerete. És ez az akadémiai értetlenség és támadás következménye. Csak száz évvel később csillapodtak az indulatok. Kiss Lajos még a régi felfogás szerint ítélte el a szótárt, úgy vélte: Czuczorék elavult koncepciót alkalmaztak, etimológiai célokra rengeteg anyagot összehordtak, de alig van benne köszönet. Bárczi Géza azonban kiemelte, hogy a szótárban számos használható ötlet, meglátás rejlik. Gáldi László elismerő hangon szólt arról, hogy a szótárírók helyesen ismerték fel a „nyelvünk belső fejlődését irányító sajátosan magyar, sőt finnugor szellemű homo ludens-t, vagyis azt az énünket, mely szinte a költői nyelv szuggesztív eszközeihez folyamodva a gondolat minél plasztikusabb megelevenítésére törekszik: belső keletkezésű, hangalakjuk révén képszerűen indokolt szavak segítségével mintegy szembeszáll azzal a túlságosan intellektualizált nyelvészeti felfogással, mely szerint fogalom és szóképvizsnya feltétlenül esetleges és tetszőleges”. Ezzel a módszerrel Pais Dezső számos új, belső keletkezésű szót tárt fel – értékelt Balázs János,

s mindez azt bizonyítja, hogy „Czuczorék zseniális szófejtő kísérletei megihlették korunk magyar etimológusait is”.¹⁹ A Czuczor–Fogarasi-szótárt ma óriási nemzeti kincsnek tartjuk (azóta sem született hasonló). Alkotóit feltétlen tiszteletnek és elismerésnek kell öveznie. A szótárnak és alkotóinak tudományos rehabilitása érdekében Czákó Gábor ösztönzésére és részben szervezésével néhány éve konferenciákat rendeztünk és tanulmánykötetet jelentettünk meg.²⁰

Akadémiai helyesírás

A Magyar Tudós Társaság legelső cselekedete volt a magyar helyesírás megalkotása. A *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* című munka 1832-ben jelent meg. Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc nagyon jó érzékkel máig ható érvényességgel választották ki a helyesírás alapelveit (kiejtés, szóelemzés és hagyomány elve); s bár azóta 12 kisebb-nagyobb mértékben alakított kiadása jelent meg, átfogó (mindent felforgató) helyesírási reformra nem volt szükség. A helyesírás gondozása folyamatosan az Akadémia feladata maradt. De volt egy időszak, amikor az Akadémia konzervatív (inkább maradinak mondanánk) tudósai tartottak az egyszerűsítő újításoktól, és elhatárolódtak a helyesírás modernizációjától (egyszerűsítésétől). Pedig a közönség sem értett egyet kezdetektől minden szabállyal. Például: a betű- és ragpótló hiányjelek használata (a' ház' teteje), szóelemek találkozásakor a kétjegyű betűk kiírása (királylyal). Ezért az Akadémia 1855-től kezdődően többször is nekifutott a szabályzat korszerűsítésének, de sem 1876-ban, sem pedig az 1879-ben nem változtattak. Nagy volt a bizonytalanság, mert az Akadémia helyesírási szabályzata csak a saját kiadványaira volt kötelező, de az irodalom, a sajtó, az iskolai oktatás nem ragaszkodott hozzá. „Minden lap, folyóirat, író annyit fogadott el belőle, amennyit akart.”²¹ „Ez a túlzott hagyományörzés indította a Magyar Nyelvőr körét arra, hogy szembehelyezkedjen az Akadémiával.”²² 1876-ban Budenz József

¹⁹ Forrás: szótár értékelése és részben rehabilitálása Balázs 2011 nyomán.

²⁰ Balázs 2011, 2013; Életünk 2011; Horváth 2013.

²¹ Balassa 1941, 56.

²² Fábíán 1984, 78.

és Szarvas Gábor *Vélemény a magyar helyesírás javításáról* címmel közölték helyesírási javaslatukat. 1888-tól Szarvas a *Magyar Nyelvőr*ben is érvényesítette az Akadémiától eltérő elképzeléseiket: *c*-t írtak *cz* helyett, csonkított kettőzést alkalmaztak (*királylyal* helyett a *királllyal*). 1902-ben azonban az Akadémia mint a *Nyelvőr* tulajdonosa a szerkesztőt, Simonyi Zsigmondot kötelezte az akadémiai helyesíráshoz való visszatérésre. „A sok akadémiai huzavona igen ártott a magyar helyesírás ügyének: a vitatott kérdésekben a szélesebb körű írásgyakorlat is megoszlott. A napilapok egy része az Akadémiát követte, de például a Rákosi Jenő szerkesztette nagy tekintélyű *Budapesti Hírlap* (más napilapoktól is követve) a *Nyelvőr* körül csoportosuló tudósok reformelképzelései szerint jelent meg. A zavaros közállapotok késztették végül az Akadémiát arra, hogy a század végén újra napirendre tűzze a helyesírás problémáinak megvitatását”.²³ Itt Simonyi Zsigmondé lett a főszerep. „Javaslat 1900-ban először egy szűkebb (öttagú) testület elé került: itt elfogadták. A Nyelvtudományi Bizottság már elvetette az *jeggyel, mésszel* típusú csonkított kettőzést, és az idegen szavak magyaros írását a javaslaténál szűkebb területre korlátozta. Az I. osztály a módosítási indítványt még ebben az enyhébb formában sem szavazta meg, és visszautasította az *a ki, a hol* stb. egybeírását is. Végül az Akadémia összes ülése 1901 elején (nagy szótöbbséggel) a *cz*-t is megtartandónak mondta ki. Így aztán A magyar helyesírás szabályainak 1901-i kiadása a négy »módosítvány« közül egyet sem kodifikált.” És ekkor lépett fel a laptulajdonos Akadémia, hogy a *Nyelvőr* térjen vissza a korábbi helyesíráshoz. De Simonyinak akadt egy menekülőútja. „Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszter – a pedagógusok kérésének helyt adva – megbízta Simonyit, hogy az iskolák számára dolgozza ki »a helyesírásnak rövid és könnyen érthető szabályzatát«. Simonyi eleget tett a megbízásnak, bedolgozva tervezetébe elutasított javaslatait. A Közoktatási Tanács jóváhagyása után az Iskolai helyesírás 1903-ban megjelent, s a miniszter elrendelte az e szerint való oktatást.”²⁴ Azóta nevezük az 1903 és 1922 közötti korszakot a magyar helyesírás történetében megosztott akadémiai és iskolai helyesírási időszaknak. „A kettéhasadt magyar helyesírás egysége csak 1922-ben állt helyre: az Akadémia ma-

²³ Uo. 78–79.

²⁴ Uo. 84.

gáévá tette a Simonyitól javasolt és az iskolai oktatás révén már elterjedt reformokat; egyidejűleg pedig a vallás- és közoktatási miniszter elrendelte az új akadémiai szabályzat szerinti oktatást a magyar iskolákban.”²⁵ Ám helyesírási reformjának sikerét Simonyi Zsigmond nem érthette meg. „Ma csodálkozunk azon, hogy Simonyi javaslati, amelyeket húsz évvel később az akadémia is magáévá tett s amelyek azóta már teljesen átmentek az életbe, ilyen szenvedélyes vitákat kelthettek”.²⁶ Sajnos Simonyi egy másik ügyben, a *Magyar Nyelvőr* ügyében az életével fizetett az akadémiai végzésért.

Az Akadémia nyelvművelő folyóiratai: *Magyar Nyelvőr és Magyarosan*

1872-ben indult az Akadémia nyelvészeti-nyelvművelő folyóirata, a *Magyar Nyelvőr*. Németh G. Béla²⁷ megjegyzi, hogy ebben a korban válik szét az irodalom szépirodalommal és hírlapirodalommal, ekkor indul a nagyobb mérvű magyarnyelvűség, világos tehát, hogy a nyelvvalakulás botladozik és idegen minták is befolyásolják, és „nagyarányú nyelvromlás” mutatkozik. Ennek következtében „a hatvanas évek folyamán az Akadémia s az íróvilág az ezekből és az ezekhez hasonló, a korszak fejlődésének sajátságából adódó nyelvromlás ellen emeli föl szavát többiben, s e fejlődési sajátságokból szülemelő nyelvromlás meggátlására, leküzdésére hozzák létre ugyanezek a körök 1872-ben a *Nyelvőrt*”. Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságában Hunfalvy Pál, Budenz József és Gyulai Pál vetette fel egy nyelvművelő folyóirat indítását. Megteremtették a szükséges anyagi alapját, és fölkérték Szarvas Gábor nyelvművelő akadémikust szerkesztőnek. 1872. január 15-én megjelent a *Magyar Nyelvőr* első száma. A folyóirat a korban legszélesebb értelemben vett nyelvtudománynak a fóruma volt; a nyelvi kérdések mellett foglalkozott irodalmi, néprajzi témákkal is. A lap második szerkesztője, a nyelvtudomány kiemelkedő egyénisége, Simonyi Zsigmond. Működése idején *Nyelvőr* a magyar nyelvtudomány legfontosabb fóruma

²⁵ Uo. 84–85.

²⁶ Balassa 1941, 57.

²⁷ 1960, 231–232.

lett. Ám a korszerű helyesírási és nyelvművelési törekvései ellenállást keltettek az akadémiai körökben, ezért 1905-ben megszakadt az Akadémia és a *Nyelvőr* kapcsolata. Gyulai Pál elintézte, hogy az Akadémia megvonja a támogatását a laptól. Gyulait a Szarvas Gáborral és a *Nyelvőr*-mozgalommal való szembenállása vezette, amelyet súlyosbított Simonyinak az akadémiai állásponttal szemben a helyesírás korszerűsítésében folytatott tevékenysége. Más okok is voltak. Tompa²⁸ megjegyzi, hogy „az Akadémia tekintélyét féltő tudománypolitikusok [...] igyekeztek a helyesírási szakítás után csökkenteni Simonyi befolyását”. Az okok között fölveszhető a *Nyelvőr* címéből következő „nyelvművelő szellem” és az akkor már tudománytalannak tartott kisebb népnyelvi, folklorisztikai adatközlések, ismeretterjesztő írások közlése. Ám a *Nyelvőr* magánkiadásban továbbra is fennmaradt. Az 1905. évi, 34. évfolyamának címlapján ez áll: „Szerkeszti és kiadja Simonyi Zsigmond”. Az 1905-ös akadémiai válás körüli hangulatot tükrözi a *Nyelvőr* néme-lyik „izenete”: „Az Akadémia nyelvtudományi osztályának januári nyilvános fölolvasó ülésén lapunk ellen egy olyan durvasággal és valótlan-sággal spékelt fölolvasás hangzott el (maga az osztály a rákövetkezett zárt ülésben nyomban kifejezte rosszállását), melyre tisztességes folyóiratban lehetetlen megfelelő választ adni”.²⁹ Illetve egy későbbi számban: „K. A. Egészen távol állunk az Akadémia elnökének lemondását tárgyaló hírlapi közlésektől”.³⁰ Simonyi az anyagi nehézségeket áthidalta, s ugyanilyen okból a lapot a Tanácsköztársaság radikális művelődéspolitikájának is alárendelte. A *Nyelvőr* 1919-ben a Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságának lapja lett, amiért a Tanácsköztársaság bukása után nem járt köszönet. 1919 tavaszán a *Nyelvőr* szerkesztőségi közleményt jelentett meg A nyelvtudomány értékelése címmel: „Nyelvészeink körében némi aggodalom támadt olyan hírek hallatára, mintha a társadalomnak s a termelésnek gyökeresen megváltozott rendjében a nyelvészet s a filológia mint meddő úri foglalkozás nem tudna elhelyezkedni s az elkerülhetetlen hanyatlásnak volna kitéve. Azért – a természettudósok szövetsége után – megalakult a nyelvi és irodalmi kutatók szövetsége [...] remélhetjük, hogy a hön óhajtott tár-

28 1976, 218.

29 Magyar Nyelvőr 1905, 111.

30 Uo. 441.

sadalmi nyugalom beálltával gyorsabb haladással közeledhetünk a munkatervünkben hangoztatott tudományos célok megvalósításához”.³¹ Ezt az írást (kiáltványt) lehet úgy is értelmezni, hogy a *Nyelvőr* körüli nyelvészek egyfajta új állami intézményben (akadémiában?) gondolkodtak. A munkaterv akadémiai programot tartalmazott: Simonyi nagy kéziratos mondatának megjelentetése (ami később elveszett), egy teljes történeti és összehasonlító tudományos nyelvten megírása, Gombocz és Melich nyelvtörténeti szótárának, az akadémiai *Nagyszótárnak*, de ismeretterjesztő munkáknak a megjelentetése; továbbá a tanártovábbképzés számára például Simonyi *Helyes magyarság* című munkájának újabb kiadása. A Tanácsköztársaság bukása után Simonyi ellen egyetemi és akadémiai fegyelmi vizsgálat indult. Az igazoló bizottság vádpontjai ezek voltak:

„a) Szerkesztette a Magyar Nyelvőrt, »amely a Közoktatásügyi Népbiztosság lapja lett [!] [...] s mint a Tanácsköztársaság előtt teljesen megbízható elem maga mellé nem kapott úgynevezett direktóriumot, ő maga volt egyúttal a direktórium is« [...].

b) A Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Kutatók Szövetségének tagja volt, és »működésében aktív részt vett. A szövetség kidolgozott egy programot, s azt a Közoktatásügyi Népbiztosság lapjában, a Magyar Nyelvőrben Simonyi közölte, ugyanő írt a szövetségről ismertetést« [...].

c) Pályája alatt »sokszor tanujelét adta, hogy nincs benne magyar nemzeti érzés«.”

Az egyetemi fegyelmi eljárás nyugdíjazással végződött, az akadémiai bizottság döntését (az Akadémiából való kizárást) pedig csak Simonyi halála akadályozta meg. Prohászka János (1953) később a *Magyar Nyelvőrben* így foglalta össze a tragikus eseményt: „A kihallgatás módja, a vele szemben használt hang, végtelenül elkeserítette, s amúgyis gyönges, beteges szervezete nem bírta a súlyos megpróbáltatást elviselni. A számára túlságosan sok izgalommal járó kihallgatás után hazaérkezve elszédült, ágyának esett. Vért hányt. Az orvos utóbb megmondta, hogy a nagy izgalomtól egy ér megpattant benne és belső elvérzést okozott 1919. november 22-én este 10 órakor csendesen befejezte életét, helyesebben fáradhatatlan, lankadatlan munkáját.” Egy napilap meg is írta (*Világ*, 1923. október 21.), hogy Beöthy Zsolt a temetésről az

31 Tompa 1975.

Akadémia ülésére érkezve e szavakkal lépett be: „Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Ezt az embert ti öltétek meg!” Más verzió szerint ezt mondta: „Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Megvan már az igazoló bizottságnak első áldozata!” Simonyi „csak halálával kerülte el a kizárást abból az Akadémiából, ahol négy évtizeden át dolgozott a magyar nyelvtudomány előbbreviteléért, s ahol 27 éven át munkálkodott Budenz József örökében, mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója. Előadói működéséről (1892–1919) saját maga írt életének utolsó óráiban egy rövid összefoglaló jelentést. Ennek megírására kétségkívül az a nagyon szívére vett, hálátlan eljárás indította, hogy az akadémiai nagygyűlés után újjáalakított nyelvtudományi bizottság kihagyta tagjai közül.” Simonyi Zsigmond hűséges felesége (akit 1945 januárjában a nyilasok megöltek³²) úgy emlékezett, hogy a felzaklatott idegállapotú tudós az igazoló tárgyalás után elpanaszolta a bizottság egyes tagjainak embertelenségét. Azzal is meggyanúsították, hogy a proletárdiktatúrából anyagi haszna volt, s mikor ezt az alaptalan vádat teljes joggal tagadta, azt kívánták tőle, mutassa be pénzügyi elszámolásait, vagyoni följegyzéseit. Ő még erre is hajlandó lett volna, de fölháborodott felesége nem engedte meg. Ezt különben már úgysem tehette volna meg, mert már föl sem tudott kelni betegágyából. Fölzaklatott idegállapotára és elkeseredett hangulatára legjellemzőbbek s feleségéhez intézett szavai: „Negyven évig dolgoztam a magyar tudományért; tudtam, hogy ti szegények maradtok, de a becsületesemet nem hagyom. Ettől akarnak megrabolni!” Tompa József így értékelte Simonyi munkásságát: „a tudománynak a társadalom szolgálatba állítását illetőleg bizonyosan haláláig sem múlta őt fölül senki. Mert a helyesírásban, nyelvművelésben, tudományos ismeretterjesztésben, iskolakönyvírásban stb. ez a különben inkább föléje növvő újabb tudós kör mindvégig mögötte maradt”.³³ Mintha ez lett volna Széchenyi akarata az Akadémia kapcsán.

Miután az Akadémia 1905-ben magára hagyta a *Magyar Nyelvőr*t, 1932-ben egy kimondottan nyelvművelő folyóiratot alapított *Magyarosan* címmel, ez 1949-ig folyamatosan megjelent, miközben a *Nyelvőr* 1944–1945 között anyagi okokból szünetelt. A *Magyarosan*-t a szakma

³² Rybár Olivér: Egy veszprémi tanárcsalád tragédiái. *Szombat*, 2024. 01. 10. <https://www.szombat.org/tortenelem/egy-veszpremi-tanarcsalad-tragediai>

³³ Tompa 1975.

túlzottan nyelvjavító, nyelvtisztító szándékú, másként purista folyóiratnak tartja, amely jó szándékú törekvései mellett számos erőltetett nyelvhelyességi szabályt (babonát) is terjesztett. 1945-től újra megjelenik a *Nyelvőr*, és 1953-ban „államosítással” kerül ismét az Akadémia birtokába. „1953-tól a Magyar Nyelvőr is teljesen a nyelvművelés rendelkezésére áll: ettől az évtől a Nyelvőr ismét akadémiai folyóirat, a Nyelvművelő Bizottság orgánuma lett. Szerkesztésével Lőrincze Lajost bízták meg.”³⁴

Akadémiai nyelvművelés a szovjet rendszerben

A magyar nyelvművelés virágzó korszaka fűződik az 1949. szeptember 12-én megalakult MTA Nyelvtudományi Intézet első évtizedeihez. A Nyelvművelő, később Magyar nyelvi osztály 1990-ig a kutatásokkal, alapvető kiadványokkal, az első rendszeres nyelvművelő közönségszolgálatával szervezeten és hatékonyan látta el az anyanyelvi kultúra megismertetését, fejlesztését, különösen két kiemelkedő nyelvészegység, Lőrincze Lajos és Grétsy László tevékenységének köszönhetően. A programot Lőrincze Lajos fogalmazta meg:

„Fokozottabb figyelmet kell fordítanunk a nyelvművelés kérdéseire. E téren jelentős kezdeményezésnek tartjuk az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának megalakítását, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 1951. decemberében rendezett nyelvművelő-ankétját. Kívánatosnak tartjuk a mai magyar nyelvművelés elvi és gyakorlati szempontjainak további megvitatását, olyan művek kiadását, amelyek útbaigazítást nyújtanak a művelt magyar beszéd, a helyes fogalmazás és a helyes ejtés időszerű kérdéseiben.”³⁵

Az akkori MTA Nyelvtudományi Intézetében mai szemmel elképzelhetetlen serény munka folyt: az Akadémiai Kiadónál sorra jelentették meg az alapvető, máig iránymutató nyelvészeti összefoglalókat, szótá-

³⁴ Fábíán 1984, 102.

³⁵ Magyar Nyelvőr 1953, 267.

rakat. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7.* (1959–1962), *A mai magyar nyelv rendszere 1–2.* (1961, 1962); *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (1967–1976); *Magyar értelmező kéziszótár* (1972), *Petőfi-szótár 1–4.* (1973–1987), *Új magyar tájszótár 1–5.* (1979–2010) stb. Napvilágot látott a korszak, s talán az egész magyar nyelv művelés legjelentősebb nyelv művelő összefoglalója: a *Nyelvművelő kézikönyv* (Grétsy–Kovalovszky szerk. 1980, 1985).

Az Akadémia tovább gondozza a helyesírást: 1954-ben megjelenik a 10. kiadás. Ez a szabályzat jelentősen kibővítette a szabályozott esetek körét, tartóssága miatt „újabb kori magyar nyelvünk egyik messze ható egységesítő tényezőjének kell tekintenünk”.³⁶ 1984-ben új helyesírási szabályzat született, amely jelentős változásokat nem hozott, ezért helyesírásunk hagyományőrző jellegét növelte. Ugyancsak ez történt a 2015-ös, immár 12. szabályzattal, amelyet az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tagjai mindenféle anyagi támogatás nélkül, pusztán lelkesedésből „raktak össze”; így igazából semmi komolyabb változtatás nem történt, nem rendezték a helyesírás egyre égetőbb problémáit (egybeírás, földrajzi, intézmény-, rendezvény-, díj- stb. nevek, vesszőhasználat, idegen szavak átírása, kapcsolódása magyar szavakhoz).

Nyelvművelésellenesség, elbizonytalanodás a rendszerváltozás után

A rendszerváltozás után a nyelvészek – nyugati mintára – az elvont tudományosság nevében megkérdőjelezték a nyelv művelés létét, ezért az lassan kiszorult a tudományból, az MTA Nyelvtudományi Intézetéből (illetve utódintézményéből), majd pedig a közoktatásból és a médiából is. A magyar nyelv művelés irányító-vezető intézmény nélkül maradt; az MTA még névleg sem vállalta fel a nyelv művelést. A nyelvi kérdések iránti figyelem kimerült egy-egy konferenciában vagy tanulmánygyűjtemény megjelentetésében, de leginkább öncélú stratégiák és jelentések formájában.³⁷

³⁶ Fábrián 1984, 117.

³⁷ A jelenségről lásd: Balázs 2005.

A rendszerváltozás utáni kutatói, publikációs akadémiai lehetőségeket jól mutatja, hogy ettől kezdve az MTA Nyelvtudományi Intézete (később az ELKH, a HUN-REN, 2025. augusztus 1-től az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpontja) már nem ad ki szótárakat, egyedül az ún. *Nagyszótár* (*A magyar nyelv nagyszótára*) kiadása folyik kínos lassúsággal. A *Nagyszótár* ötlete már 1831-ben a Magyar Tudós Társaság megalakulásakor fölvetődött, de első kötete csak 2006-ban jelent meg, és a teljes sorozat megjelenése 2030 után várható. Ezzel szemben egy magánvállalkozás, a Tinta Könyvkiadó nyelvi szótárak, nyelvészeti segédkönyvek, oktatási segédletek és egyéb nyelvi kiadványok százait jelenteti meg (egy részüket üzleti alapon, sikeresen). 2000-ben létrejött a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, mely öt évente kiad egy jelentést a magyar nyelvről.³⁸ 2006-ban megalakult a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda folyamatosan üzemelő ingyenes nyelvi közszolgáltatással (www.e-nyelv.hu), 2023-tól a megújuló anyanyelvi ismeretterjesztés egyik országjáró rendezvénye az anyanyelvi piknik. Ezekről az MTA semmilyen szinten nem vesz tudomást, holott a tudománykommunikáció fontosságának „kommunikálása” mindennapos.

Lőrincze Lajos halála után a *Nyelvőr* 1994–2021 közötti időszakára a nyelvműveléssel, a nagyközönséggel való szakítás, és a szigorú, akadémiai tudományos normáknak való szolgálai megfelelés a jellemző. Így a *Nyelvőr* a többi tudományos és csak nagyon kevesekhez szóló, belterjes nyelvészeti lappá vált. 2011-ben az új médiatörvény előírta a lapok új bejegyzését. A *Magyar Nyelvőr* kapcsán ezt az MTA elmulasztotta, gyakorlatilag „elhagyta” a lapot. A bejegyzetlen, azaz tulajdonos nélküli lapot – hogy pályázhasson - 2019-ben egy korábbi tulajdonos, a Magyar Nyelvtudományi Társaság jegyzi be a médiahatóságnál, majd pedig 2020-ban átadja a *Nyelvőr* legendás szerkesztője, Lőrincze Lajos által alapított Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának. Az Akadémiától elkerült lap 2022-től igyekszik visszatérni a *Nyelvőr* klasszikus hagyományaihoz, és ezt eredményesen végzi, mert a Q3-as független nemzetközi minősítéssel átvett lap 2023-tól már átkerült a Q2-es kategóriába. Az Akadémia épületében számos külső rendezvény van, de 2022-ben – elnöki utasításra – nem engedélyezték a 150 éves *Magyar Nyelvőr* megünneplését, így arra a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban

38 Egy beszámoló róla: <https://e-nyelv.hu/termek/jelentes-a-magyar-nyelvro-2016-2020/>

került sor. 2025-ben az MTA peres úton visszaszerezte a *Magyar Nyelvet* őrt.

Utoljára Glatz Ferenc elnöksége idején mozdult meg az egész, az össz-Akadémia: ez volt a Magyarország az ezredfordulón (Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián) program, mely szinte a teljes tudományt és társadalmat átfogta: az Alföld, a települések, a közlekedés kérdésétől természetesen a nyelvig. Ennek keretében született meg a magyar nyelvstratégia³⁹ és egy vastos kétkötetes, sokszerzős munka: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*⁴⁰. Glatz Ferenc ösztönözte tudósklubok létrejöttét is, így 2000-ben elindítottuk a Szarvas Gábor Nyelvészeti Asztaltársaságot.

Amikor manapság az MTA-n számonkérjük az akadémiai törvény első mondatát, rendszerint *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelv (2024)*⁴¹ című összeállítással kívánják bizonyítani a szorgos nyelvi tevékenységet. Szögezzük le, MTA jelenleg (másutt állással rendelkező vagy nyugdíjas) életjáradékkal fizetett akadémikusokból és adminisztrátorokból álló testület, tizenegy osztállyal (tagozattal), valamint további bizottságokkal, amelyekben legfőljebb szervezeti, doktoráltatási, akadémikusi minősítési munka folyik, de tudományos munka nem. Az MTA 17 774 fős⁴² köztestületi tagságának nincs különösebb tevékenysége, például a folyamatokba való beleszólása sem. A tudományos munka – még ha van is személyi kapcsolat, illetve esetenként közösen működtetett kutatócsoport – az MTA-tól immár független kutatóintézetekben és egyetemeken folyik. Az MTA saját költségvetéséből 2022-ben meghirdette a Tudomány a magyar nyelvért nemzeti programot, ennek összes alprogramja azonban jórészt a kutatóintézetben és az egyetemeken már egyébként is folytatott alap kutatás további támogatása: 1. Magyar nemzeti helynévtár program (hosszú évek óta folyik a Debreceni Egyetemen), 2. A magyar nyelv digitális támogatása, 3. A magyar nyelv digitális fenntarthatósága, Magyar nemzeti szövegtár, Helyesírási tanácsadó portál, *A magyar nyelv nagyszótára* cédula-gyűjteményének digitalizációja, Obi-ugor korpusz és tudástár (létező

³⁹ Balázs 2001.

⁴⁰ Balázs 2004.

⁴¹ https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/197_KGY_magyar_nyelv_vedelme_javaslatok.pdf

⁴² 2025. aug. 4-i adat: https://mta.hu/koztestuleti_tagok

programok a Nyelvtudományi Kutatóközpontban), 4. Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása, 5. Magyar terminológiastratégia (mind részben létező, egyéni, kisebb kutatócsoportos munkák más kutatóhelyeken). Mindenki örömmel fogadja, hogy az MTA plusztámogatást nyújt ezekhez a programokhoz, de ezt bármelyik tudományos pályázati rendszer is megtehetné. És ez semmiképpen sem teljesíti a Széchenyi kívánalma szerinti, a kulturális emelkedést szolgáló össznemzeti nyelvművelést. Holott erre ma is legalább akkora szükség van, mint a reformkorban. Rossz állapotban vannak az emberi kapcsolatok; konfliktusos a verbális érintés; tapintható közelségben a verbális és nem verbális agresszió; feltűnő a műveltségváltás (műveltségváltás?), és sok esetben a primitivizálódás; a kommunikációs zavarok az együttműködés és a fejlődés gátjává váltak, a szövegértés tragikus színvonaltalanságával rohanunk az ismeretlen, és így értelmezhetetlen mesterséges intelligencia (MI) felé. Mindezek szoros kapcsolatban vannak nyelvvel, de erről a nyelvészek, és szimbolikus „csúcscservük”, az MTA nem kíván tudomást venni, illetve képtelen hatékony stratégiát alkotni. Ehelyett jelentések születnek, semmitmondó, üres konferenciák és publikációk.

Aki Nagycenken jár, talán tapasztalja, hogy Széchenyi forog a sírjában.

Mert hogy a magyarságot összefogó magyar nyelv mint szimbolikus érték az Akadémia minden megnyilvánulásában, minden osztályában, minden publikációjában, közleményében, kiáltványában ott kellene, hogy lebegjen. Ha az Akadémia ablakán kinéznek, akkor Szarvas Gábor szobrára látnak, talán érdemes lenne Szarvas és a *Magyar Nyelvőr* jelmondatára is figyelni: „Együttesen működve tanítani s tanítva tanulni”.⁴³

⁴³ A *Magyar Nyelvőr* jelmondata 1872-ből (bár sehol sem lett feltüntetve). *Magyar Nyelvőr* 1872, 349.

Irodalom

- A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelv 2024.* https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/197_KGY_magyar_nyelv_vedelme_javaslatok.pdf
- Balassa József 1941: *A Magyar Nyelvőr története.* Budapest, Országos Néptudományi Egyesület.
- Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvstratégia.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Balázs Géza (szerk.) 2004: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Balázs Géza 2005: „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balázs Géza 2011: A megszakadt hagyomány. A Czuczor–Fogarasi és az azt követő magyar nyelvtudomány az idő mérlegén. *Életünk*, 3–4, 20–27.
- Balázs Géza 2013: Czuczor–Fogarasi-szótár nyomán. In Horváth (szerk.), 47–60.
- Balázs Géza 2022: *A Magyar Nyelvőr viharos története. 1872–2022.* Budapest, MNYKNT–IKU. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.4.527>
- Bessenyei György 1778: *Magyarság. A magyar néző.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. https://real-eod.mtak.hu/7984/2/MTA_Konyvek_867494_2.pdf
- Bessenyei György 1781: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* https://real-eod.mtak.hu/7976/2/MTA_Konyvek_867492_1.pdf
- Életünk 2011/3–4. szám (Az első Czuczor–Fogarasi-konferencia anyaga.)
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai.* Budapest, Gondolat.
- Horváth Katalin (szerk.) 2013: *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* Budapest, Magyar Művészeti Akadémia.
- Melkovics Tamás 2013: *Felsőbüki Nagy Pál.* (A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára, 13.) Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- Németh G. Béla 1960: A századvégi Nyelvőr-vitához. In Pais Dezső (szerk.) *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 225–262.
- Pintér Jenő é. n.: *Magyar irodalomtörténet.* 4. A magyar irodalom a XVIII. században. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/4-a-magyar-irodalom-a-xviii-szazadban-F17/bevezetes-F1C/irodalmi-tarsasagok-FD6/>
- Prohászka János 1953: Simonyi Zsigmond. *Magyar Nyelvőr*, 11–30. https://real-j.mtak.hu/6027/1/MagyarNyelvor_1953.pdf
- Sötér István 1975: *A sas és a serleg.* Akadémiai arcképek. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Széchenyi István 1842: *A Magyar Akadémia körül.* <https://mek.oszk.hu/01000/01072/01072.htm>
- Széchenyi István 2016: *Hitel.* Mai magyar nyelven. Budapest, Logod Bt.
- Tompa József 1975: *Simonyi Zsigmond.* (A múlt magyar tudósai.) Budapest, Akadémiai Kiadó. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MuMaTu-a-mult-magyar-tudosai-1/simonyi-zsigmond-5D99/>
- Tompa József 1976: A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. In Tompa József: *Anyanyelvi olvasókönyv.* Budapest, Gondolat Kiadó, 129–144.
- Vizkeleti Szilveszter 2025: Kiegészített nyelvészportrék: Simonyi Zsigmond. *E-nyelv Magazin*, január 5. <https://e-nyelvmagazin.hu/2025/01/05/vizkeleti-szilveszter-kiegeszitett-nyelvészportrek-simonyi-zsigmond/>